

СУТНІСТЬ, ФОРМИ ТА СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

ESSENCE, FORMS AND STRUCTURAL ELEMENTS OF THE MECHANISM FOR ENSURING THE RIGHTS OF CRIMINAL PROCEEDINGS' PARTICIPANTS

Сидоренко Д.В., аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті проаналізовано точки зору вчених щодо визначення сутності, форм та структурних елементів механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження. Підтримуються позиції авторів, згідно з якими права людини – це її можливості (соціальні, правові, економічні, духовні тощо), що законодавчо закріплені державою та які особа використовує для задоволення своїх інтересів. Основним у характеристиці прав та свобод людини слід вважати те, що вони повинні бути під захистом держави та закону. Ефективність використання особою своїх прав та свобод залежить від рівня їх захищеності, гарантованості. Закріплення у законі певного суб'єктивного права повинно означати можливість для людини вільно користуватися наданими їй законом благами. Механізм забезпечення прав людини є складним правовим явищем. Він не повинен розглядатися як сукупність окремих елементів або структурних компонентів. Його слід досліджувати як динамічну систему взаємопов'язаних юридичних передумов, засобів та заходів, що реалізуються завдяки діяльності державних органів, посадових осіб, які здійснюють кримінальне судочинство, або залучаються до нього і тим самим забезпечують права кожного учасника кримінального провадження.

Стверджується, що під механізмом забезпечення прав учасників кримінального провадження слід розуміти кримінальні процесуальні гарантії прав особи, що регламентовані у чинному законодавстві та реалізуються дізнавачем, слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом під час здійснення кримінальної процесуальної діяльності задля охорони й захисту прав учасників кримінального судочинства. Формами механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу є: створення особами, які здійснюють кримінальне провадження, відповідних умов для реалізації особою власних прав; охорона прав; захист прав. До структурних елементів механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу слід віднести: об'єкт забезпечення, яким виступають права учасників кримінального судочинства; суб'єкти забезпечення, тобто дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд; зміст забезпечення, тобто діяльність вищевказаних суб'єктів щодо забезпечення прав учасників кримінального процесу.

Ключові слова: кримінальне провадження, механізм забезпечення прав учасників кримінального провадження, форми та структурні елементи механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження.

Scholars' points of view regarding the definition of the essence, forms and structural elements of the mechanism for ensuring the rights of criminal proceedings' participants have been analyzed in the article. We support position of those authors, who believe that human rights are capabilities of people (social, legal, economic, spiritual, etc.), which are legally established by the state and which are used by people to satisfy their interests. The basic point in human rights and freedoms' characteristic should be considered the fact that they must be under the protection of the state and the law. The effectiveness to use one's rights and freedoms depends on the level of their protection and guaranteeing. Enshrining a certain subjective right in the law should mean a person's opportunity to freely use the benefits granted by the law. The mechanism for ensuring human rights is a comprehensive legal phenomenon. It should not be considered as a set of certain elements or structural components. It should be studied as a dynamic system of interrelated legal prerequisites, means and measures implemented due to the activities of state authorities, officials who carry out criminal proceedings or are involved there and thereby ensure the rights of each participant in criminal proceedings.

It has been argued that the mechanism for ensuring the rights of criminal proceedings' participants should be understood as criminal procedural guarantees of a person's rights regulated in the current legislation and implemented by interrogators, investigators, prosecutors, investigating judges, the court during criminal procedural activities in order to protect and defend the rights of criminal proceedings' participants. Forms of the mechanism for ensuring the rights of criminal proceedings' participants are: creation of appropriate conditions by persons carrying out criminal proceedings for exercising person's own rights; defense of the rights; protection of the rights. The structural elements of the mechanism for ensuring the rights of criminal proceedings' participants should include: the object of ensuring, which are the rights of criminal proceedings' participants; subjects of ensuring, i. e. interrogators, investigators, prosecutors, investigating judges, the court; the content of ensuring, that is, the activities of the mentioned subjects in regard to ensuring the rights of criminal proceedings' participants.

Key words: criminal proceedings, mechanism for ensuring the rights of criminal proceedings' participants, forms and structural elements of the mechanism for ensuring the rights of criminal proceedings' participants.

Вступ. Згідно із статтею 2 КПК України одним із завдань кримінального процесу є охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження [1]. У цьому контексті дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані забезпечити права учасників кримінального процесу під час виконання процесуальних дій. Різним аспектам забезпечення прав учасників кримінального провадження присвячено чимало праць вчених (В.Д. Адаменко, С.А. Альперт, М.В. Вітрук, Ю.М. Грошевий, В.М. Корнуков, П.А. Лупинська, В.Т. Маляренко, Є.Г. Мартинчик, Я.О. Мотовіловкер, І.Л. Петрухін, М.С. Строгович, В.М. Трофименко та ін.). Незважаючи на це, в умовах постійного процесу реформування кримінального процесуального законодавства України питання щодо механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження залишаються актуальними і на сьогоднішній день.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз точок зору вчених щодо визначення сутності, форм та струк-

турних елементів механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження, а також формулювання власної позиції стосовно вищевказаних питань.

Результати дослідження. Права та свободи людини, їх соціальне призначення в суспільстві – одна з найбільш важливих проблем історичного, соціального та культурного розвитку людства. Вони незмінно знаходилися і сьогодні знаходяться в центрі уваги філософської, політичної, правової, етичної релігійної та інших форм суспільної думки [2, с. 3].

Термін «права людини» несе в собі загальногуманістичне навантаження та метою прав людини є забезпечення первинних передумов гідного людського існування. У такому розумінні права людини первинні та елементарні, а тому загальнонезалежні від національних та міжнародних кордонів [3, с. 160].

Заслугує на увагу думка В.Ф. Погорілка, згідно з якою права людини та свободи відрізняються, в основному, шляхами, засобами їх здійснення і забезпечення.

Права людини можуть бути дотримані, як правило, за наявності відповідних юридичних засобів, механізмів. Свобода – це можливість особи уникнути будь-якого впливу з боку держави, державної влади або тих чи інших обмежень; це конкретне соціальне становище людини (чи людей) у її взаємовідносинах з державою; це образ можливої або дозволеної поведінки індивіда в суспільстві [4, с. 5].

О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко стверджують, що права людини – складне, багатоаспектне явище, пов'язане з генезою правових норм, що формулюють ці права. Науковці основні права людини визначають як комплекс можливостей, закріплених конституцією держави та міжнародно-правовими документами, що складають нормативну основу суб'єктивних прав. Як правова категорія, права людини мають певні ознаки, котрі визначають її наукову самостійність. По-перше, це можливості людини задовольняти власні інтереси та забезпечити нормальне існування і розвиток шляхом вчинення певних дій чи утримання від них. По-друге, це можливості, що мають природний характер та належать людині від народження. По-третє, це можливості, які не залежать від території чи належності індивіда до громадянства держави. По-четверте, це можливості, які залежать від соціально-економічного рівня розвитку суспільства. По-п'яте, це можливості, що гарантуються державою з моменту їх правового закріплення [5, с. 114].

Слід також підтримати позицію С.А. Паршака, згідно з якою права людини – це її можливості (соціальні, правові, економічні, духовні тощо), що законодавчо закріплені державою та які особа використовує для задоволення своїх інтересів. Разом з тим, основним у характеристиці прав та свобод людини слід вважати те, що вони повинні бути під захистом держави та закону. Ефективність використання особою своїх прав та свобод, врешті їх реальність залежать від рівня їх захищеності, гарантованості. Закріплення у законі певного суб'єктивного права повинно означати можливість для людини вільно користуватися наданими їй законом благами [6, с. 15].

Ч. 2 ст. 22 Конституції України визначає, що конституційні права та свободи гарантуються та не можуть бути скасовані. Хоча у Основному законі держави й закріплено важливі положення щодо забезпечення прав людини, слід зазначити, що Україна на сьогодні не в повній мірі є правовою державою, також як і права і свободи людини не стали найвищою її цінністю. Цей факт закономірний, оскільки визначається як попередньою історією так і тією ситуацією, в якій Україна опинилася на сьогоднішній день. Формування правої держави та поваги до прав людини – задача важка та її вирішення можливе протягом багатьох років, а також вимагає зусиль як усього суспільства, так і, перш за все, законодавця. Визначення у Основному Законі України принципу гарантованості й довічності прав і свобод ще не дає підстав свідчити про їх реальну забезпеченість. Для реалізації закріплених у різних нормативно-правових актах прав та свобод людини в Україні необхідно мати налагоджений механізм їх забезпечення [6, с. 15–16].

Конституційна вимога щодо гарантування прав людини є ідеалом, який досягається далеко не відразу. Однак саме прагнення до нього у кінцевому рахунку й визначає формування в теорії кримінального процесу якісно нового ставлення до особи та вироблення механізмів забезпечення її прав. Однією з ключових особливостей цього процесу є наявність відмінностей у процесуальному положенні різних учасників кримінального процесу, а відповідно, їх інтереси у кримінальному провадженні зачіпаються неоднаково та в різному ступені потребують охорони та захисту. Ще однією специфічною рисою кримінальних процесуальних відносин є те, що дана діяльність, яка пов'язана із розслідуванням та розглядом по суті кримінальних проваджень, здійснюється

в умовах протистояння інтересів як зазначених вище учасників кримінального процесу, так і держави у різних співвідношеннях [7, с. 68].

Слід зазначити, що у науковій літературі не склалося єдиного підходу до визначення механізму забезпечення прав, свобод людини та громадянина. Під терміном «забезпечення» розуміється «створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки» [8, с. 18].

Механізм забезпечення і охорони прав – це закріплена в законі, взята в єдності система основних прав і свобод громадян, а також їх гарантій, органів державної влади, місцеве самоврядування та інших інститутів держави й суспільства, діяльність яких спрямована на правомірну реалізацію прав і свобод громадянами, а у необхідних випадках – на їх охорону і захист [9, с. 12].

За змістом категорія «механізм забезпечення прав людини» є багатоаспектним та поліструктурним явищем. Він представляє собою систему правових засобів, умов, за допомогою яких держава створює умови для реалізації особою своїх прав, а також регулює процес реального здійснення особою своїх прав. Крім того, у разі якщо права людини порушується, то завдяки надійному та дієвому механізму державні органи зобов'язані поновити їх [6, с. 21].

Забезпечення прав та законних інтересів у кримінальному процесі слід розглядати як діяльність слідчого, прокурора, судді та суду, захисника за участю інших учасників кримінального судочинства, що направлена на створення оптимальних умов для реалізації процесуальних прав та обов'язків та їх безпосереднє здійснення, що проводиться з метою охорони, захисту прав й законних інтересів особи, яка залучена до сфери кримінального судочинства та має у ньому власний правовий інтерес [10, с. 146].

Під час визначення механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження слід враховувати засоби як нормативно-правові (чинне кримінальне процесуальне законодавство), так і інституційні (система відповідних органів і установ, що здійснюють правозабезпечувальну діяльність). Разом з цим, необхідно враховувати і загально-соціальні умови забезпечення прав та свобод учасників кримінального провадження, що об'єктивно обумовлюються соціально-економічними, політичними, культурними та іншими реаліями життя суспільства та визначають дієвість суто юридичного забезпечення прав особи. Ефективне забезпечення прав і свобод є неможливим без загальних передумов, якими виступають розвинуте громадянське суспільство, соціальна, демократична держава з відповідним рівнем життя населення тощо. Юридичними передумовами забезпечення прав учасників кримінального провадження є закріплення у чинному кримінальному процесуальному законодавстві усіх складових елементів структури процесуального статусу кожного з них (права, свободи, законні інтереси, гарантії, юридична відповідальність тощо). Проте, зрозуміло, що для реалізації будь-ким з учасників кримінального провадження свого процесуального статусу самих норм, які цей статус закріплюють, буде замало. Для цього необхідним є одночасне функціонування механізмів його реалізації, захисту, а також охорони від порушень [11, с. 157].

Проаналізувавши різні точки зору науковців, спробуємо сформулювати власне визначення механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження. Так, під ним слід розуміти кримінальні процесуальні гарантії прав особи, що регламентовані у чинному законодавстві та реалізуються дільником, слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом під час здійснення кримінальної процесуальної діяльності задля охорони й захисту прав учасників кримінального судочинства.

Окремої уваги заслуговує питання щодо форм механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу.

Функціональне розрізнення механізму соціально-правового забезпечення прав людини формує відповідні підсистеми – механізми реалізації, охорони, захисту прав. Механізм реалізації прав і свобод людини включає заходи, придатні для створення умов реалізації прав і свобод, а складові його гарантії являють собою відповідні умови і засоби, що сприяють реалізації кожною людиною прав, свобод і обов'язків, закріплених у Конституції України. Друга підсистема – механізм охорони прав – включає заходи з профілактики порушень прав, свобод і обов'язків людини, здійснюючи при цьому функцію превенції протиправних дій. Третя підсистема – механізм захисту прав – включає заходи по відновленню порушеного правового статусу, залученню порушників до юридичної відповідальності [12, с. 229].

Під формами забезпечення прав та свобод особи слід розуміти зовнішні прояви взаємоузгодженого функціонування складових елементів механізму забезпечення прав і свобод особи, спрямовані на перетворення закріплених в законі прав і свобод в дійсність. Ними є забезпечення реалізації прав й свобод особи, забезпечення охорони прав і свобод особи, забезпечення захисту прав і свобод особи. Під забезпеченням реалізації прав і свобод особи розуміється форма забезпечення прав і свобод, в якій відображається діяльність по створенню належних юридичних і фактичних умов безперешкодного і найбільш повного використання соціальних благ, опосередкованих правами і свободами, з метою максимального задоволення інтересів і потреб. Забезпечення охорони прав і свобод особи – це форма забезпечення прав і свобод, яка виражає діяльність, спрямовану на запобігання будь-яких порушень прав і свобод особи, шляхом витіснення негативних факторів соціального середовища, які можуть спровокувати або полегшити порушення прав і свобод особи. Захист прав і свобод особи – це форма забезпечення прав і свобод, яка відображає дію даного механізму, спрямовану на: припинення порушень прав і свобод особи; ліквідацію будь-яких перешкод, що виникають при їх здійсненні; відновлення порушених прав і свобод; притягнення особи, винної у скоєнні правопорушення, до юридичної відповідальності [13, с. 3, 7].

Юридичний механізм забезпечення прав людини складається з чотирьох блоків юридичних засобів: закріплення, реалізації, захисту, відновлення прав людини. Засоби закріплення прав людини включають фіксацію законодавством існування будь-якого права людини, а також визначення змісту цього права. Засоби реалізації прав людини є процесуально-правові норми, що передбачають процедуру реалізації цих прав, а також організації, що допомагають особі в реалізації прав. За допомогою засобів захисту права людини охороняються та захищаються. Цей блок юридичного забезпечення включає, по-перше, відповідні матеріальні і процесуальні норми, по-друге, організації, що охороняють і захищають права людини. Четвертий блок – засоби відновлення прав людини включають юридичні матеріальні норми, які передбачають заходи по відновленню та і відшкодуванню матеріальної і нематеріальної шкоди, а також процесуальні норми, які визначають порядок відшкодування матеріальної і нематеріальної шкоди [14, с. 6].

Думається, що формами механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу є: створення особами, які здійснюють кримінальне провадження, відповідних умов для реалізації особою власних прав; охорона прав; захист прав.

Важливе значення має також вирішення питання щодо визначення структурних елементів механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження.

На думку А.М. Колодія і А.Ю. Олійника, до елементів механізму реалізації конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина відносяться:

- конституційні норми, що закріплюють права, свободи та обов'язки;
- саме конституційні права та свободи, їх зміст та структуру;
- конституційні обов'язки;
- гарантії їх реалізації;
- юридичну діяльність;
- законність і правосвідомість людини і громадянина, що забезпечує правильне розуміння ними своїх конституційних прав, свобод та обов'язків і кожного права окремо, шляхів їх реалізації;
- стадії реалізації кожного конкретного конституційного права [2, с. 259].

Заслугує на увагу позиція О.П. Кучинської, згідно з якою структура механізму забезпечення прав учасників кримінального провадження складається з наступних елементів:

- нормативно-правові підстави забезпечення прав у кримінальному судочинстві;
- юридичні засоби забезпечення прав учасників кримінального провадження;
- загально соціальні умови забезпечення прав учасників кримінального провадження;
- посадові особи та органи, діяльність яких спрямована на забезпечення прав учасників кримінального провадження [11, с. 161–165].

В.Т. Нор, досліджуючи питання щодо структури механізму забезпечення прав потерпілого у кримінальному судочинстві, виокремлює наступні його елементи: об'єкт (права та законні інтереси, які потребують захисту та реалізації), суб'єкти, на яких законом покладено обов'язок забезпечити права потерпілих та сприяти їх реалізації, а також зміст – діяльність зобов'язаних суб'єктів, спрямована на забезпечення прав [15, с. 13].

Слід погодитися з думкою С.А. Паршака, згідно з якою механізм забезпечення прав людини дійсно є складним правовим явищем. Проте, він не повинен розглядатися як сукупність окремих елементів або структурних компонентів. Його слід розглядати як динамічну систему взаємопов'язаних юридичних передумов, засобів та заходів, що реалізуються завдяки діяльності державних органів, посадових осіб, які здійснюють кримінальне судочинство, або залучаються до нього і тим самим забезпечують права кожного учасника кримінального провадження [6, с. 40].

Вважається, що до структурних елементів механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу слід віднести: об'єкт забезпечення, яким виступають права учасників кримінального судочинства; суб'єкти забезпечення, тобто дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд; зміст забезпечення, тобто діяльність вищевказаних суб'єктів щодо забезпечення прав учасників кримінального процесу.

Висновки. Під механізмом забезпечення прав учасників кримінального провадження слід розуміти кримінальні процесуальні гарантії прав особи, що регламентовані у чинному законодавстві та реалізуються дізнавачем, слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом під час здійснення кримінальної процесуальної діяльності задля охорони й захисту прав учасників кримінального судочинства.

Формами механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу є: створення особами, які здійснюють кримінальне провадження, відповідних умов для реалізації особою власних прав; охорона прав; захист прав.

До структурних елементів механізму забезпечення прав учасників кримінального процесу слід віднести: об'єкт забезпечення, яким виступають права учасників кримінального судочинства; суб'єкти забезпечення, тобто дізнавач, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд; зміст забезпечення, тобто діяльність вищевказаних суб'єктів щодо забезпечення прав учасників кримінального процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 27.12.2022).
2. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник. К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 350 с.
3. Шайкенов Н.А. Правовое обеспечение интересов личности. Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. 200 с.
4. Погорілко В.Ф., Головченко В.В., Сірий М.І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. К. : ІнЮре, 1997. 52 с.
5. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права: підручник. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
6. Паршак С.А. Забезпечення прав учасників кримінального провадження під час закінчення досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Х., 2015. 221 с.
7. Андреева О.И. Соотношение прав и обязанностей государства и личности в правовом государстве и специфика его проявления в сфере уголовного судопроизводства (теоретический аспект). Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2004. 135 с.
8. Словник української мови: у 11 т. / Редкол.: Г.М. Гнатюк, Т.К. Черторизька. К. : Наукова думка, 1972. Т. 3 : 3. 1972. 744 с.
9. Марцеляк О.В. Контрольно-наглядові органи в контексті механізму забезпечення основних прав і свобод громадян України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Х., 1997. 20 с.
10. Капинус Н.И. Процессуальные гарантии прав личности при применении мер пресечения в уголовном процес се : монография. М. : Издательский дом «Буковед», 2007. 416 с.
11. Кучинська О.П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: монографія. К. : Юрінком Інтер, 2013. 288 с.
12. Скакун О.Ф. Теорія держави та права: підручник. Х. : Еспада, 2006. 776 с.
13. Волинка К.Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2000. 17 с.
14. Шмоткін О.В. Конституційно-правовий механізм захисту прав людини Службою безпеки України. *Законодавство України. Науково-практичні коментарі*. 2006. № 4. С. 5–10.
15. Нор В.Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве. К. : Вища школа, 1989. 273 с.